

ЗАГРАТОВАНА МОЛОДІСТЬ:

Роман ДУБРОВСЬКИЙ,
кандидат філологічних наук

«ТЮРЕМНІ» СТОРІНКИ ЖИТТЯ В. СТУСА ТА Г. ГОРДАСЕВИЧ

У час, коли Україна змушена зі зброєю відстоювати національні інтереси на Донбасі, куди направлені значні потуги інформаційної, культурної пропаганди країни-агресора, варто згадати про людей-світочів, котрі сприяли відродженню національної свідомості та самобутності в нелегкий для нашої країни час. Так, Галина Гордасевич потрапила в Донецьк (Сталіно) в 1955 році, куди приїхала невдовзі після звільнення із в'язниці. Письменниця провела за ґратами понад два з половиною роки за «складання націоналістичних віршів та антирадянську агітацію серед студентів» (ст. 54-10 КК УРСР). Прикметно, що в 1972 році Київський обласний суд засудив Василя Стуса до 5 років позбавлення волі і 3 років заслання за аналогічним звинуваченням – за «антирадянську агітацію і пропаганду». Тобто за 17 років навіть при частковій зміні політичної еліти радянська тоталітарна машина фактично не тільки не змінила своєї антигуманної сутності, але й не поміняла правової бази та формулювань звинувачень за так звані політичні злочини.

Кожен письменник так чи інакше формується як літератор під впливом певного середовища. Особливо це стосується митців, котрі є представниками літературних студій, угруповань. Таким творчим центром на Донеччині було літоб'єднання «Обрій» при газеті «Комсомолец Донбасса», яким свого часу керував Йосип Курлат. Творчість «обрійців» суттєво оживила літературне життя на Донбасі. Вони внесли в літературу нові образи, теми, мотиви, надали поезії філософського звучання, зробили її інтелектуально насиченою і водночас глибокою та ніжною. Це різко контрастувало зі стагнацією попереднього десятиліття. Один із членів об'єднання Василь Захарченко згодом згадував: «Це був гарний час надій, час майже вільного дихання після XXII партз'їзду, де було остаточно «розвінчано» культ Сталіна та його соратників і сказано багато грізної правди про страшні беззаконня, які чинилися з волі партії «службою безпеки» над своїм народом. Саме на гребені цього озонного часу й виник наш «Обрій»».

У спогадах про своє членство в «Обрії» Галина Гордасевич відзначала, що до нього входили літератори, різні за національністю, що писали як російською, так і українською мовами. До російськомовного крила, зокрема, належали Лев Беринський, Марк Вейцман, Катерина Лавренєва (перші двоє також навчалися в Літературному інституті імені М. Горького). Майк Вейцман був членом Спілки письменників СРСР. Україномовне крило представляли Василь Стус, Володимир Міщенко, Василь Захарченко, Олег Орач, Анатолій Лазаренко, Петро Бондарчук, Василь Голобородько. Усіх цих літераторів єднав потяг до творчості та бажання доносити своє слово до людей, активна громадянська позиція, яку в КДБ розцінювали як прояв націоналізму та антидержавні настрої, про що говорять виклики членів об'єднання для надання свідчень та обшуку у їх помешканнях, котрі відбувалися невдовзі – у другій половині 60-х років. Літературознавець Юлія Москвич влучно підкреслює: «Участь у донецькому творчому об'єднанні категорично спростовувала будь-які звинувачення в національному індивідуалізмі. А вже представники літстудії формувалися в атмосфері культурного прориву 60-х років з його відродженням українського слова, любов'ю й пошаною до рідної землі».

Василь Стус вступив до аспірантури Інституту літератури АН УРСР у Києві 1963 року, коли в «Обрії» прийшла Галина Гордасевич. Але, приїжджаючи додому, ніколи не втрачав нагоди зустрітися зі студійцями. А в час свого вчителювання у Горлівці поет спеціально приїздив на студійні засідання. Сергій Каленюк у книзі «Сєверодонецьк літературний. Літературознавчі розвідки» наводить думки сина поетеси Богдана Гордасевича, котрий знаходить чимало спільного між своєю матір'ю та видатним поетом: «... І Василь Стус, і Галина Гордасевич розпочинали свою дорогу в українську літературу з одного літературного об'єднання «Обрій» у Донецьку, яким керував тоді письменник Йосип Курлат. Важливо є ще одна така деталь, що Галина Гордасевич прийшла в літоб'єднання саме того 1963 року, коли Василь Стус уже переїхав до Києва, де вступив до аспірантури. Тобто вони не мали ні особистих, ні творчих контактів, які могли б спричинити тематичне запозичення, а отже напрошується висновок, що то в самому літоб'єднанні «Обрій» водилась якась «муха», яка боляче кусала молодих літераторів і заражала їх бацилою геніальності чи бодай таланту».

Подібність шляхів формування творчого таланту обох поетів в умовах тоталітарного режиму поступово переростає в подібність долі, скалічених тюрмами. Проте і в умовах перебування «за межею» Василь Стус та Галина Гордасевич не тільки не піддаються «виховному» впливові пенітенціарних закладів, але й утверджуються у своїх поглядах та обраних життєвих імперативах, про що влучно писав Василь Семенович у вірші «Автопортрет зі свічкою»: «Тримай над головою свічку, / допоки стомиться рука – / ціле життя. Замало – нічку». Так, одним із засобів боротьби з несправедливістю тюремних охоронців та адміністрації вони у них ставало голодування. Про відмову від їжі Василя Стуса дізнаємося з інтерв'ю-спогаду Левка Лук'яненка: «– І Стус об'явив голодовку. Це двадцять восьмого, здається, було. – Це голодовка суха, без води? – Ні. Смертельна – це не те, що суха. А значить, доки не буде скасована ця постанова». До таких же методів вдавалася і Галина Гордасевич, про що дізнаємося з її автобіографічної повісті (за визначенням авторки – роману) «Соло для дівочого голосу»: «Зрештою, я й не прошусь, я просто-таки рвуся в той карцер, щоб це додало нових барв до мого образу патріотки-мучениці. Я жалкую тільки про те, що мені дали всього три дні, отож, немає ніякого сенсу оголошувати голодовку, як я собі планувала <...>. От і маю другий строк – п'ять днів. О, це вже краще, це вже можна оголошувати голодовку!».

Аналізуючи стагнацію правової системи тоталітарної держави в 1950-х та 1970-х роках попереднього століття, яка, власне, створювала сприятливі умови для знищення української інтелігенції, варто звернути увагу на персоналії, котрі в цій системі працювали. Так, Іван Світличний писав про те, що його «головний» слідчий був людиною виваженою та спокійною, а от з іншими йому не пощастило, як не пощастило і Василеві Стусу. Галина Гордасевич також описує різних людей, які несли службу в «лагері»: «А одному «діжурному» я дала назву. Це був молодий (старих серед працівників тюрми чомусь взагалі не було), дуже худий, дуже блідий і дуже злий чоловік. Якщо Печінка просто стежив за виконанням правил, але розмовляв досить

нормальною мовою, то цей сичав, як змія <...> Ну, що ж, але в нас була нагорода – Коханий. Це, звичайно, також кличка, а прозвали його так, бо він був дуже вродливий і дуже добрий. Я просто не знаю, як могла така людина піти працювати в тюрму і як його там тримали. Він завжди усміхався, до всіх звертався на «ви» і дуже рідко робив зауваження». До речі, на «ви» зверталися до «політичних» ув'язнених і у в'язниці, де перебував Василь Стус, однак засобами ламання їх свідомості були приховування листів від рідних, розміщення в камерах психологічно несумісних людей. Щодо інших людей у системі, зокрема тих, чийм формальним обов'язком був захист прав і свобод людей, звинувачених у «політичних» злочинах, – їх адвокатів, то знову ж таки можна про-

стежити суголосність ситуації, в якій опинилися обидва літератори. Так, як відомо, Василь Стус відмовлявся від адвоката Віктора Медведчука. Євген Сверстюк зазначав: «Коли Стус зустрівся з призначеним йому адвокатом, то відразу відчув, що Медведчук є людиною комсомольського агресивного типу, що він його не захищає, не хоче його розуміти і, власне, не цікавиться його справою. І Василь Стус відмовився від цього адвоката». Не відреагував він і на заяву свого підзахисного щодо застосування до нього фізичних тортур. Також адвокат самовільно визнав його провини (Стус будь-яку провину заперечував!), фактично посприяв ненаданню підсудному останнього слова. Про такого ж «правозахисника» писала й Галина Гордасевич в «Соло для дівочого голосу»: «І ще запам'яталось мені, як мій адвокат, – такий собі літній єврей, – мене захищав. Власне, не як він мене захищав, а остання фраза його виступу. Звучала вона так: «Я просил би, громадяне суду, учитывая ее возраст, назначить ей, по возможности, меньшую меру наказания». Геніальна фраза, чи не так? Ще суд не виніс свого вироку, а адвокат уже визнає, що його підзахисна винна, і просить лише про «меньшую меру наказания». Та й то «по возможности». А коли такої «возможности» нема, то що ж вдієш!» Фактично, сама ситуація на суді також дуже близька до ситуації в суді над Василем Стусом: «І от вже судді пішли «порадитись» (беру це слово в лапки, бо ж ніякої ради не було, все було відомо наперед); і от вже читається вирок. Далі, якби я була кінорежисером, то так би шикарно зняла цей епізод. Стоять за столом троє цілком дорослих і серйозних людей і один урочисто проголошує: «Іменем Союза Советских Социалистических Республик...». І стоять молоді хлопці зі зброєю в руках. І стоїть межи ними таке зелене дівча і кидає грайливі погляди на свого слідчого. А той слідчий – як він себе при тому почував? Чи розумів усю абсурдальність цієї ситуації? Не знаю і вже ніколи не дізнаюсь. Зрештою, це не найголовніше. Найголовніше, щоб усе це не повторилось з іншими дівчатами. Вирок дочитано до кінця, і я нарешті повертаюся до суду і вважаю за необхідне щось сказати. «Спасибо», – говорю я. – Вы поняли? – спантеличено перепитує суддя. – Вам десять лет дали. – Поняла, поняла, – безтурботно кажу я, – благодарю вас». Суддя геть ніяковіє, бурмоче: «Ну, благодарить нас не за что», – і швидко вітає. А я, гордо звівши голову, іду межи двома рядами конвойних в маленьке темне приміщення, де маю чекати, поки за мною приїде «воронок»».

Жорстокість тоталітарного режиму описана обома поетами у віршах. Використано різні стилістичні прийоми, різні образи, проте відчувається розуміння автора-

ми кривавої сутності системи, покликаної нищити людей та її переосмислення крізь призму аксіології гуманізму, про що Василь Стус написав рядки:

Вже цілий місяць обживаю хату,
Що ж, мабуть, навикати вже пора.
Стілець і ліжко, вільних три квадрати,
в віконці ґрати, у кутку – пара...
І щохвилини в вічко зазирає
іскрадлива, як кицька, сатана,
мов дірочку під серцем назначає...
Напевне, приписали до майна
тюремного уже й тебе самого –
всі сни твої, всі мрії, всі думки,
завіши до реєстру потайного
і зачинивши на міцні замки.

Увагу зосереджено на тюремному інтер'єрі, який різко контрастує з обладнанням будь-якої кімнати на волі. Поет показує в'язня як частину тюремної обстановки, натякаючи на знеособлення особистості в умовах в'язнично-таборового побуту. Як значали ті, хто знав Василя Стуса в період його перебування в тюрмі, для його гідності умови ув'язнення були неприйнятними, він завжди зберігав гордість та почуття власного достоїнства. Так, Михайло Горинь згадував: «Ви знаєте, це був такий гордий орел, абсолютно не пристосований до тюремного життя. А тюрма була місцем, де можна було гнити і ламати людські характери. Один, другий, третій раз у карцері. На четвертий раз людина вже думає, чи варто йти. А на п'ятий раз вже старється уникати конфлікту. Василь не знав, що значить пристосовуватись до тих умов. Василь був такої думки, що якщо постійно не йти «на прю», то він щось втрачає як поет. А він дуже такого боявся. Я говорю це не як мою догадку, а по суті повторюю його слова: «Якщо я покорюся, я пропаду як поет». Він постійно йшов на двобій. Він постійно хотів, аби його душа пружинила тим сатрапським умовам, в яких він знаходився». Фраза Василя Стуса насправді суголосна з поетичним рядком Галини Гордасевич «найстрашніша із зрад – це себе зрадити».

Галина Гордасевич десь неприховано, а десь завуальовано (навіть фольклоризовано) характеризує тюремні реалії та їх творців – від наглядчів до верхівки кремлівської влади. Так, образ ліричної героїні трансформується в народно-казковий образ птави (жар-птиці), котру тримають у клітці (алюзія на утримання письменниці в тюрмі):

Сказали птаві: літати доволі!
На десять років позбавили волі.
Досить з вітром в піжмурки ґрати!
Кинули птацю за мури, за ґрати!
А як їй літалося, а як їй любилося...
Ах, як їй серце у розпачі билось!

В іншому вірші поетеса ставить питання про суть культу особи і його нищівну роль в її долі та долі тисяч українців:

Для мене «культ» – не абстрактне поняття,
Не історія, стара, як легенда.

Для мене «культ», коли хочете знати,
Це молодість, за ґратами проведена.
Це не розмова, коли робити нічого,
Не запізнити жалі та зітхання,

Це – мої вірші на столі у слідчого
Про першу весну і про перше кохання.

Липи розквітлі вливаються в вікна.
Вальс із парку кличе до танцю.

А я ось зараз признатись повинна...
А в чому ж я, власне, повинна признатись?

Тож можна узагальнити, що доля Василя Стуса, як і доля Галини Гордасевич, була понівечена жорстокістю тоталітарного режиму, в якому перелідувалося будь-яке інакодумство. Тим не менше, вони своєю творчістю та діяльністю на зросійщеному Донбасі показали приклад того, що українська культура загалом та якісна література зокрема завдяки таланту її творців здатна завойовувати серця навіть у найбільш несприятливих умовах. А незламний характер, вміння слідувати визначеним життєвим та мистецьким пріоритетам можуть бути найкращим прикладом для наслідування.